

УДК 655.4/.5(476)“1920/1929”

І. У. Каляда

Беларускі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт

**ВЫДАВЕЦКАЯ СПРАВА НА БЕЛАРУСІ: АСАБЛІВАСЦІ РАЗВІЦЦЯ
(1920-Я ГАДЫ)**

У артыкуле разглядаюцца праблемы станаўлення і развіцця выдавецтва на Беларусі ў 1920-я гады, калі ў рэчышчы правядзення палітыкі беларусізацыі востра азначылася праблема неабходнасці друкавання і выдавецтва літаратуры перш за ўсё на беларускай мове. Ужо ў пачатку 1920-х гадоў урадам краіны былі прадпрыняты захады па наладжванні выдавецкай справы шляхам утварэння дзяржаўных і кааператыўных выдавецтваў, якія ў хуткім часе паспяхова наладзілі выданне кніг па беларусазнаўстве, падручнікаў для школ, навучальных дапаможнікаў па ўсіх галінах ведаў, мастацкай літаратуры. Шырокая праца вялася па вывучэнні попыту на кнігу. Вялікая ўвага надавалася распаўсюджванню літаратуры, у першую чаргу беларускай, і асабліва на вёсцы. Разам з тым ставілася задача выдання і распаўсюджвання кніг не толькі на беларускай мове, але і на іншых мовах народаў БССР, для чаго пры Белдзяржвыдавцтве ствараліся спецыяльныя аддзелы – рускія, яўрэйскія, польскія і інш.

Згортванне палітыкі беларусізацыі у канцы 1920-х гадоў адбілася і на развіцці выдавецкай справы: ужо ў 1927–1928 гадах партыйным кіраўніцтвам краіны быў абраны курс на скарачэнне колькасці выдавецтваў шляхам іх аб’яднання вакол буйнейшых, максімальнае скарачэнне выдання ведамаснай літаратуры ў наркаматах, прынята рашэнне аб немэтазгоднасці арганізацыі кааператыўных кніжных выдавецтваў і аўтарскіх выданняў.

Ключавыя словы: выдавецтва, нацыянальная палітыка, літаратура, беларускай мова, адукацыя, друкаванне.

Для цытавання: Каляда І. У. Выдавецкая справа на Беларусі: асаблівасці развіцця (1920-я гады) // Труды БГТУ. Сер. 6, История, философия. 2022. № 1 (257). С. 41–45.

I. U. Kalyada

Belarusian State Technological University

PUBLISHING IN BELARUS: FEATURES OF DEVELOPMENT (1920S)

The article examines the problems of the formation and development of publishing in Belarus in the 1920s, when, in line with the policy of Belarusization, the problem of the need for printing and publishing literature, primarily in the Belarusian language, became acute. Already in the early 1920s, the Government of the country took measures to establish publishing through the formation of state and cooperative publishing houses, which soon successfully launched the publication of books on Belarusian studies, textbooks for schools, textbooks on all branches of knowledge, fiction. Extensive work was carried out to study the demand for the book. Much attention was paid to the dissemination of literature, primarily Belarusian, and especially in rural areas. At the same time, the task was set to publish and distribute books not only in the Belarusian language, but also in other languages of the peoples of the BSSR, for which special departments were created at the Belarusian State Publishing House – Russian, Jewish, Polish, etc.

The curtailment of the policy of Belarusization at the end of the 1920s also affected the development of publishing: already in 1927–1928, the country’s party leadership chose a course to reduce the number of publishing houses by uniting them around the largest, the maximum reduction in the publication of departmental literature in the People’s Commissariats, a decision was made on the inexpediency of organizing cooperative book publishers and author’s publications.

Key words: publishing house, national policy, literature, Belarusian language, education, printing.

For citation: Kalyada I. V. Publishing in Belarus: features of development (1920s). *Proceedings of BSTU, issue 6, History, Philosophy, 2022, no. 1 (257), pp. 41–45 (In Belarusian).*

Уводзіны. Развіццё беларускай мовы і пашырэнне сферы яе ўжывання ў 1920-я гады павялічыла патрэбу ў беларускай кнізе, падручніку, часопісе.

У пачатку 1920-х гадоў беларускія кнігі друкаваліся за мяжой. У 1921 годзе ўрадам БССР

было адпушчана 20 млн царскіх рублёў (тады гэта была валюта), і прадстаўнік Наркамасветы БССР у жніўні 1921 года выехаў у Берлін, дзе і пачалі друкаваць беларускія кнігі. Разам з тым у студзені 1921 года Прэзідыум ЦВК БССР прыняў пастанову «Аб утварэнні Дзяржаўнага

выдавцтва Беларусі і цэнтралізацыі друкарскай справы». Дзяржаўнае выдавецтва Беларусі (ДВБ) ўтваралася на базе створанага ў лістападзе 1920 года Беларускага аддзялення Дзяржаўнага выдавецтва РСФСР. Акрамя падрыхтоўкі ўласных выданняў яму даручана было рэгуляванне ўсёй выдавецкай дзейнасці на Беларусі, улік і размеркаванне паперы, распаўсюджванне друкаваных твораў. Фактычна у ДВБ канцэнтравалася ўся літаратурна-выдавецкая дзейнасць. Без візы загадчыка выдавецтва да друку не прымаўся ніводны матэрыял. Разам з тым ад самага пачатку існавання дзейнасць ДВБ знаходзілася пад пільным кантролем цэнзурнага ведамства – Галоўнага ўпраўлення па справах літаратуры і выдавецтваў БССР (Галоўлітбел).

Асноўная частка. У 1922 годзе замест Дзяржаўнага выдавецтва Беларусі, якое прыпыніла сваё існаванне, былі ўтвораны некалькі новых дзяржаўных і кааператыўных выдавецтваў. У красавіку па ініцыятыве Акадэмічнага цэнтра Наркамсветы БССР пачало працаваць кааператыўна-выдавецкае таварыства «Адраджэнне» (у канцы 1922 года было рэарганізавана ў выдавецтва «Савецкая Беларусь», кіраўніком якога стаў вядомы беларускі публіцыст і пісьменнік, рэдактар часопіса «Польмя» З. Х. Жылуновіч, што ў значнай ступені абумовіла плённую працу выдавецтва), задачамі якога было выданне навучальных дапаможнікаў па ўсіх галінах ведаў, кніг па беларусказнаўстве, мастацкай літаратуры. Таварыства выпускала творы беларускай мастацкай літаратуры, падручнікі на роднай мове, веснік Інбелкульты «Адраджэнне», часопісы «Вольны сцяг», «Польмя» і інш.

Попыт на кнігі ўвесь час павялічваўся. Асабліва востра стала праблема друкавання падручнікаў для беларускіх школ. У сувязі з гэтым ЦВК БССР даручыў падрыхтаваць адпаведныя падручнікі і выдзяліў сродкі на выдачу прэміі складальнікам лепшых падручнікаў на беларускай мове. У выніку 1922/23 навучальны год стаў першым годам, калі беларускі падручнік з'явіўся ў школах больш-менш у значнай колькасці («Роднае слова» – кніга для чытання С. Некрашэвіча, «Правапіс беларускай мовы» Я. Лёсіка, «Граматыка для школ» Б. Тарашкевіча, «Нарысы па гісторыі літаратуры. Старадаўні перыяд» М. Янчука, зборнік арыфметычных задач і метадыка арыфметыкі Т. Лукашэвіча і С. Валасковіча і інш.).

«Адраджэнне» выпусціла кнігі мастацкай, сельскагаспадарчай, навуковай і музычнай літаратуры, у тым ліку першыя паслярэвалюцыйныя зборнікі Я. Купалы «Спадчына», Я. Коласа «Водгулле», З. Бядулі «Пад родным небам», паэму М. Чарота «Босыя на вогнішчы». Было першым у Беларусі выдавецтвам, якое выпусціла «Зборнік песень з нотамі» беларускага кампазітара М. Ра-

венскага. Мела кнігарню ў Мінску, вяло на камісійных асновах продаж беларускіх кніг у Маскве, Гомелі і павятовых гарадах Беларусі.

У маі 1922 года ўзнікла кааператыўнае выдавецтва «Наперад», якое выпускала прапагандысцкую літаратуру і часопіс «Наперад».

Выданнем масавай сялянскай, камсамольскай і партыйнай літаратуры займалася дзяржаўнае выдавецтва «Белтрэстдрук», якое ў хуткім часе стала свайго рода манапалістам у справе выпуску ўсяго перыядычнага друку ў БССР.

У наступныя гады з'явіліся выдавецтвы Цэнтральнага савета прафсаюзаў Беларусі, наркамата земляробства, БДУ і некаторыя іншыя.

З'яўленне новых дзяржаўных і кааператыўных выдавецтваў суправаджалася ўсталяваннем над імі ідэалагічнага кантролю з боку партыйнага кіраўніцтва БССР. З гэтай мэтай ужо ў 1922 годзе ў агітацыйна-прапагандысцкім адзеле ЦК КП(б)Б быў утвораны пададзел друку, пры якім, у сваю чаргу, у наступным годзе з'явіўся дарадчы орган – савет друку, куды ўвайшлі прадстаўнікі кіраўнічых структур камуністычнай партыі, камсамола, прафсаюзаў, наркамсветы, цэнтральных газет і інш. У 1925 годзе з'явіўся яшчэ адзін дзяржаўны орган па нагляду за друкам – Камітэт па справах друку і паліграфічнай прамысловасці пры СНК БССР.

У 1924 годзе пад назвай «Беларускае дзяржаўнае выдавецтва» (БДВ) адраджалася Дзяржаўнае выдавецтва Беларусі. БДВ (ўзначаліў З. Х. Жылуновіч) стваралася як паявое таварыства, статут якога прадугледжваў прыцягненне ў пайшчыкі як дзяржаўных, грамадскіх устаноў і арганізацый, так і прыватных устаноў і асоб. Асноўным пайшчыкам выдавецтва быў Наркамсветы. Як галоўнае выдавецтва рэспублікі Белдзяржвыдавцтва знаходзілася пад кантролем цэнзурнага ведамства і аддзела друку ЦК і само ажыццяўляла кантроль за выданнем 12 перыядычных органаў, з якіх на беларускай мове было 3, на рускай – 6, на яўрэйскай – 2, на польскай – 1 [1, с. 40].

Планы выдавецтва прадугледжвалі выданне літаратуры на мовах усіх нацыянальнасцей у наступных суадносінах: на беларускай мове – 70%, на яўрэйскай – 15%, на польскай – 5%, на рускай – 8%, на латышскай і літоўскай – 2%. У 1925–1926 гадах было апублікавана 107 назваў беларускіх кніг агульным тыражом 1 млн 123 тыс. экзэмпляраў. У тая ж гады ў рэспубліцы выйшла ў свет: рускіх кніг – 7 назваў (агульным тыражом 27 тыс. экз.), яўрэйскіх – 14 (47 тыс. экз.), польскіх – 10 (48 тыс. экз.) [2, л. 5–6].

У перыяд з 1926 па 1929 гады былі выдадзены зборы твораў Я. Купалы, Я. Коласа, К. Крапівы, М. Грамыкі, А. Гурло, А. Дудара.

Выдаваліся падручнікі для школ: А. Санковіч, В. Пратасевіч «Родныя шляхі» (100 тыс. экз.), М. Багдановіч «Падручнік па беларускай мове» (30 тыс. экз.), Я. Лёсік «Рабочая кніга па беларускаму правапісу» (25 тыс. экз.), М. Пятуховіч «Гісторыя беларускай літаратуры» (3 тыс. экз.) [2, л. 9]. Адметнай з’явай стаў выхад у свет падручніка А. Смоліча «Кароткі курс геаграфіі Беларусі» (вытрымаў чатыры выданні і набыў станоўчы водгук), з выходам якога работнікі адукацыі набылі вельмі каштоўны і сістэматызаваны матэрыял аб Беларусі як самастойным краі.

Асноўныя цяжкасці выдавецкай справы былі звязаны з надзвычайнай адсталасцю друкарскай тэхнікі: у 1929 годзе у друкарнях Белдзяржвыдавцтва 80% усіх працэсаў ажыццяўлялася ручным спосабам.

Шырокая праца вялася па вывучэнні попыту на кнігу, для чаго ў кожнай акрузе вылучаліся спецыяльныя лаўкі, у Мінску пры Цэнтральным доме селяніна быў арганізаваны спецыяльны кіёск.

Вялікая ўвага надавалася распаўсюджванню літаратуры, у першаю чаргу беларускай, і асабліва на вёсцы. Пры Белдзяржвыдавцтве дзейнічала Беларускае аддзяленне «Кніга – вёсцы», якое і займалася вырашэннем гэтых пытанняў. Прасоўванне кнігі лічылася не толькі «вялікай культурнай справай, але і важнай палітычнай працай, дапамагаючай правядзенню нацыянальнай палітыкі і беларусізацыі» [3, л. 4]. Таму ўсім агентам Беларускага аддзялення «Кніга – вёсцы» рэкамендавалася ўважліва прыслухоўвацца да запатрабаванняў чытача, паведамляць, якая тэматыка больш цікавіць спажываўца.

На вёсцы кнігі прадаваліся праз настаўнікаў і лістаносцаў, якія павінны былі прапаноўваць пакупнікам у першую чаргу беларускую літаратуру. Попыт на кнігу асабліва павялічваўся на кніжных кірмашах, якія працавалі на святы (напрыклад, 1 Мая ці Дзень друку), і калі для пакупнікоў кніг існавала скідка ў 10% [4, л. 29].

Разам з тым ставілася задача распаўсюджвання кніг не толькі на беларускай мове, але і на іншых нацыянальных мовах народаў БССР. Таму пры Белдзяржвыдавцтве пачалі дзейнічаць рускія аддзелы, дзе прадавалася рускамоўная літаратура, якая завозілася з Расіі.

Прасоўваннем літаратуры на яўрэйскай мове займалася спецыяльнае аддзяленне «Школа і кніга», якое ў 1927 годзе мела два магазіны ў Мінску і восем – у акруговых гарадах [4, с. 224]. Яно цесна супрацоўнічала з яўрэйскімі культурна-работнікамі, настаўнікамі, школамі. Акрамя таго, яўрэйскія кнігі прадаваліся і праз яўрэйскія

аддзелы Белдзяржвыдавцтва, адчыненыя ў перыферычных крамах. На адным з пасяджэнняў Камітэта па справах друку пры СНК БССР 13 красавіка 1927 года нават асабліва адзначалася, што «БДВ павінна даць гарантыю, што ... прасуне пэўную колькасць яўрэйскіх кніг па перыферыі БССР» [4, л. 239]. Такія меры садзейнічалі значнаму пашырэнню распаўсюджвання кніг сярод насельніцтва, асабліва сельскага, якое атрымала магчымасць купіць патрэбную кнігу ў сябе на вёсцы.

Падручнікі для літоўскіх школ выпісваліся з Літвы. Літаратура на латышскай мове друкавалася ў Маскве, у латышскім выдавецтве «Праметэй». На Беларусі працавала польскае выдавецтва «Культура» і, акрамя таго, польская літаратура набывалася яшчэ і ў Польшчы.

У выніку абарот кніг на нацыянальных мовах народаў БССР паступова павялічваўся: калі ў 1925/26 годзе ён склаў 18%, то ў 1926/27 – 35,8%, а ў 1927/28 – 52% [3, л. 7].

80% усёй кніжнай прадукцыі, якая выдавалася ў БССР, прыпадала на Белдзяржвыдавцтва. За першыя пяць гадоў працы агульны аб’ём кніжнай прадукцыі БДВ склаў каля 7,3 млн кніг, у тым ліку 3 млн падручнікаў, 2 млн масавай літаратуры, 700 тыс. – мастацкай, 600 тыс. – дзіцячай, 100 тыс. часопісаў [5, с. 3].

У 1927–1928 гадах Белдзяржвыдавцтва выдавала кнігі на шасці мовах – беларускай, рускай, польскай, яўрэйскай, літоўскай і латышскай.

Паступова на беларускую мову пераводзіліся газеты і часопісы. У 1927 годзе на беларускай мове выдаваліся газеты: «Савецкая Беларусь» – урадавая газета, «Звязда» – орган ЦК КП(б)Б, «Беларуская вёска», «Чырвоная змена»; часопісы – «Польмя», «Маладняк», «Узвышша». Разам з тым выдаваліся газеты і часопісы на мовах нацыянальных меншасцей: на польскай мове – газета «Орка», на рускай – «Рабочий», «Заря Запада», «Полесская правда», на яўрэйскай – газета «Акцябр», для моладзі – «Юнгер Арбайтэр», часопіс «Штэрн», на літоўскай мове – газета «Чырвоны араты». У 1928 годзе з 17 рэспубліканскіх газет 9 выходзілі на беларускай мове, 4 – на рускай, 2 – на польскай, 1 – на яўрэйскай і 1 – на літоўскай [6, с. 29–30].

У 1927–1928 гадах партыйным кіраўніцтвам краіны было прынята рашэнне паменьшыць колькасць выдавецтваў шляхам іх аб’яднання вакол буйнейшых, максімальна скараціць выданне ведамаснай літаратуры ў наркаматах і адмовіцца ад арганізацыі кааператыву кніжных выдавецтваў і аўтарскіх выданняў.

У канцы 1929 года на Беларусі налічвалася пяць рэспубліканскіх выдавецтваў: Беларускае

дзяржаўнае выдавецтва, газетна-часопіснае выдавецтва ЦК КП(б)Б «Звязда», ЦК ЛКСМ «Чырвоная змена», «Савецкая Беларусь», выдавецтва ЦСПСБ. Акрамя таго, існавалі газетна-часопісныя выдавецтвы пры пяці абласных газетах, а таксама восем рэдакцыйных выдавецкіх аддзелаў пры АН БССР, Беларускай сельскагаспадарчай акадэміі ў Горках, Наркамаце земляробства, Кніжнай палаце БССР, НДТ імя Леніна, Беларуска-кім паляўнічым саюзе, Каапбанку, Ветэрынарным інстытуце ў Віцебску. З 1929 па 1931 гады ў Мінску дзейнічала аддзяленне Цэнтральнага выдавецтва народаў СССР, якое спецыялізувалася на выданні літаратуры на мовах нацменшасцей БССР.

Заклучэнне. З прыняццем у студзені 1930 года СНК БССР «Палажэння пра дзяржаўныя і грамадскія выдавецтвы» праца выдавецтваў Беларусі зноў была скарэктывавана. Згодна гэтаму дакументу прадугледжвалася існаванне, акрамя дзяржаўных, таксама і грамадскіх выдавецтваў – «партыйных, камсамольскіх, прафесійных, кааперацыйных і інш. рэспубліканскага і мясцовага значэння для выдання і распаўсюджвання газет, часопісаў, кніг альбо іншых твораў друку» [7, л. 82]. Выдавечкія планы грамадскіх выдавецтваў зацвярджаліся арганізацыямі, у структуры якіх яны знаходзіліся, а таксама ўзгадніліся з Камітэтам па справах друку і аддзелам друку ЦК. Згодна новаму Палажэнню патрабавалася наладзіць сістэму планавання работы выдавецтваў, агульны кантроль за іх дзейнасцю, укараніць прынцыпы гаспадарчага разліку.

Свайго рода ідэалагічным дапаўненнем гэтага ўрадавага заканадаўчага дакумента стала пастанова «Аб умацненні працы Галоўліта па паліткантролю за выпушчаемым перыядычным і непэрыядычным друкам», згодна якой умацнялася папярэдняе цензура. Для атрымання

дазволу на друкаванне любога рукапісу неабходнымі былі дзве візы – кіраўніка наркамата альбо пэўнага гаспадарчага органа і палітрэдактара Галоўлітбела, прыкамандзіраванага да выдавецтва ці тыпаграфіі. Акрамя штатных палітрэдактараў Галоўлітбела, да цензарскай працы прыцягваліся пазаштатныя палітрэдактары. Напрыклад, у партыйным выдавецтве БССР апошніх было каля шасцідзесяці, якія прадстаўлялі ЦВК, Гістпарт, БелАН, Камвуз, Вярхоўны суд, Наркамасветы, Наркамфін, Дзяржплан і інш. За парушэнне правіл друкавання рукапісных матэрыялаў кіраўнікі ўстаноў, сярод якіх асобна вызначаліся загадчыкі БДВ, Беларускага аддзялення Цэнтрвыдавечтва, прэзідэнт БелАН, а таксама палітрэдактары, падлягалі крымінальнай і партыйнай адказнасці.

У гэтым жа 1931 годзе чарговая пастанова «Аб рабоце Белдзяржвыдавечтва» зноў пераймяноўвала Беларускае дзяржаўнае выдавецтва ў Дзяржаўнае выдавецтва Беларусі, у складзе якога ствараліся асобныя сектары па галінах кніжнай прадукцыі з перспекывай арганізацыі на іх аснове самастойных выдавецтваў: партыйнай і палітмасавай; вучэбнай і педагагічнай; сельскагаспадарчай; мастацкай; юнацкай і дзіцячай; эканамічнай, прававой, прафсаюзнай і сацыялістычнага будаўніцтва; вайскавай, фізкультурнай і спартыўнай. Падкрэслівалася, што асаблівую ўвагу кіраўніцтва ДВБ павінна было звярнуць на выданне твораў класікаў марксізму-ленінізму, палітмасавай літаратуры, падручнікаў, якія спрыялі інтэрнацыянальнаму выхаванню, кніг і брашур па сельскай гаспадарцы, аўтары якіх прапагандавалі калгаснае будаўніцтва [8, л. 44].

У канцы 1920-х гадоў пачынаецца працэс паступовага згортвання палітыкі беларусізацыі, што ў хуткім часе знайшло сваё адлюстраванне і ў развіцці выдавецкай справы на Беларусі.

Спіс літаратуры

1. Волк А. А. Книгоиздательское дело в Белоруссии. Исторический очерк. Минск: Изд-во БГУ, 1977. 280 с.
2. НАРБ. Ф. 17. Воп. 1. Спр. 25. Арк. 5–6.
3. НАРБ. Ф. 17. Воп. 1. Спр. 31. Арк. 4.
4. НАРБ. Ф. 17. Воп. 1. Спр. 13. Арк. 239.
5. Беларускае дзяржаўнае выдавецтва за 5 год. Мінск: БДВ, 1929. 32 с.
6. Асноўныя вынікі работы ўраду БССР. Да перавыбарыў Саветаў. 1928–1929 г. Менск: Выд-ва ЦВК і СНК БССР, 1928. 150 с.
7. НАРБ. Ф. 4. Воп. 1. Спр. 4602. Арк. 82.
8. НАРБ. Ф. 4. Воп. 1. Спр. 5116. Арк. 44.

References

1. Volk A. A. *Knigoizdatel'skoe delo v Belorussii. Istoricheskiy ocherk* [Book publishing in Belarus. Historical essay]. Minsk, Izdatel'stvo BDU Publ., 1977. 280 p. (In Russian).
2. NARB. Fund 17. I. 1. F. 25. L. 5–6.

3. NARB. Fund 17. I. 1. F. 31. L. 4.

4. NARB. Fund 17. I. 1. F. 13. L. 239.

5. *Belaruskaye dzyarzhawnaye vydavetstva za 5 god* [Belarusian state publishing house for 5 years]. Minsk, BDV Publ., 1929. 32 p. (In Belarusian).

6. *Asnoynyya vyniki raboty uradu BSSR. Da peravyabarau Savetau. 1928–1929* [The main results of the government of the BSSR. For reelection of the Soviets. 1928–1929]. Minsk, TsVK i SNK BSSR Publ., 1928. 150 p. (In Belarusian).

7. NARB. Fund 4. I. 1. F. 4602. L. 82.

8. NARB. Fund 4. I. 1. F. 5116. L. 44.

Інфармацыя пра аўтара

Каляда Іна Уладзіміраўна – кандыдат гістарычных навук, дацэнт, дацэнт кафедры гісторыі Беларусі і паліталогіі. Беларускі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт (220006, г. Мінск, вул. Свядлова, 13а, Рэспубліка Беларусь). E-mail: koleda@belstu.by

Information about the author

Kalyada Ina Uladzimirauna – PhD (History), Associate Professor, Assistant Professor, the Department of History of Belarus and Political Science. Belarusian State Technological University (13a, Sverdlova str., 220006, Minsk, Republic of Belarus). E-mail: koleda@belstu.by

Паступіў 01.03.2022